

Chalupa, Aleš

"Strom poznání dobrého i zlého": starověká gnóze a její pokračovatelé

In: Chalupa, Aleš; Mendel, Miloš; Vrzal, Miroslav; Václavík, David; Papoušek, Dalibor; Zbíral, David. *Náboženství světa I : západní tradice*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 61-78

ISBN 978-80-210-7199-5; ISBN 978-80-210-7202-2 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131670>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

„Strom poznání dobrého i zlého“: Starověká gnóze a její pokračovatelé

Aleš Chalupa

V antických náboženstvích bylo předloženo mnoho možných scénářů dosažení záchrany či spásy. Některé z těchto strategií se od sebe dramaticky lišily. Na rozdíl od dnes v západním světě běžné představy, že primární podoba spásy v náboženství je orientována mimo tento svět, byly ambice antického člověka většinou mnohem skromnější. **Záchra-
na či spása byly velmi často očekávány již na tomto světě, v podobě božské ochrany a zajištění hmotné prosperity a zdraví. Antická náboženství tak mají povětšinou čisté praktické cíle s okamžitými nebo krátkodobými výhledy.** V některých případech však přece jen nalezneme zájem o problémy lidské existence, které byly situovány mimo tento svět. Nejmarkantnější a nejvýznamnější oblast představuje v tomto ohledu otázka posmrtné existence lidské duše v podsvětí. Její osud je obvykle líčen ve velmi pesimistických barvách a některé z náboženských směrů antického Řecka se pokoušely alespoň o jeho částečné zlepšení. Nejúspěšnějšími náboženskými institucemi v této oblasti byla antická mystéria. Ta s pomocí zasvěcení umožňovala člověku navázat těsný vztah s některým z božstev, která se vyznačovala zvláštním pochopením a citlivostí vůči lidskému údělu. Duše zesnulého zasvěcence pak směla pobývat v privilegované části podsvětí, ve společnosti ostatních zasvěcenců, slavit příslušná mystéria a těšit se přízni patronského božstva.⁹⁴

V jiných náboženských a filosofických tradicích se však objevilo radikálnější pojetí mimosvětské spásy. Ve starověkém judaismu a některých formách raných křesťanství se postupem času ujala představa o fyzickém vzkříšení zemřelých v době po příchodu Mesiáše, nebo v Království Božím, tedy poté, co bude podoba současného světa ukončena a radikálně proměněna. V jiných tradicích se pojetí spásy úzce propojilo se soudobými vědeckými poznatky o podobě světa a kosmu. Filosofické a náboženské systémy, jež přijaly za svůj ptolemaiovský model kosmu, často tíhly k podobě mimosvětské spásy, která spočívala ve výstupu duše zemřelého mimo materiální kosmos do oblastí za sférou stálic, kde se měl podle vizí starověkých astronomů a filosofů nacházet dokonalý božský svět. Mezi nábožensko-filosofické proudy pozdní antiky, kde se toto pojetí spásy prosadilo, patří především platónistická filosofie nebo starověký gnosticismus. A právě tomuto nábožensko-filosofickému proudu pozdní antiky je věnována tato kapitola.

⁹⁴ Viz kapitola „Antická mystéria: Od Eleusíny až po Mithrova mystéria“ v této publikaci.

Starověký gnosticismus: Stručné vymezení

S rozdílným pojetím spásy se pojily i rozdílné strategie jejího dosažení. Náboženské systémy, které usilovaly o zajištění bezpečí a prosperity na tomto světě, volily strategii pečlivého vykonávání obětí božstvům, od kterých bylo na oplátku očekáváno poskytnutí kyžených protislužeb a ochrany. Rovněž antická mystéria, která usilovala o zlepšení posmrtného údělu člověka, kladla důraz na rituální stránku věci, na zasvěcení zasvěcence. To sice mnohdy zahrnovalo i jistou formu vědění (například v orfických mystériích), nebylo však pokládáno za stěžejní a jeho význam byl spíše praktický. V dalších náboženských tradicích, například v některých formách křesťanství (jak to dokládají třeba listy apoštola Pavla), byla akcentována důležitost živé víry v Krista, které byl přisuzován spásonosný účinek, pokud byla upřímná. **Ve starověkém gnosticismu byl naopak přisouzen zásadní spásonosný význam „poznání“ (řec. *gnósis*).**

Důležitost poznání byla zdůrazněna i v jiných filosoficko-náboženských systémech než ve starověkém gnosticismu, například v Platónově filosofii a v pozdějším novém platonismu. U Platóna je však možné dosáhnout skutečného poznání světa a věcí s pomocí racionální introspekce o ideálních formách ve světě idejí, která má povahu rozpomínání se duše na pobyt v božském světě, ze kterého pochází. Ideální cestou k dosažení poznání pak bylo podle Platóna filosofické studium. Ve starověkých gnostických systémech se však setkáváme s odlišným druhem poznání, kterému je přisouzena zcela stěžejní důležitost. Bez obdržení tohoto poznání člověk nemůže dosáhnout konečné spásy. Podle gnostiků člověk navíc toto poznání nemůže získat sám svým vlastním usilováním či filosofickým studiem. **Poznání musí být člověku zjeveno prostřednictvím zásahu Nejvyššího Boha, nejčastěji skrze učení některého z jeho poslů či proroků. Toto poznání pak má zásadní gnoseologický a existenciální aspekt: vyjevuje nejhlubší pravdu o skutečné povaze materiálního kosmu, světa a role člověka v něm.**

Veškeré gnostické uvažování se tedy odvíjí od **centrálního axiomu**,⁹⁵ který může být stručně shrnut následujícím způsobem:

Část člověka pochází od Boha a sdílí jeho podstatu; musí být navrácena zpět, ale setrvává uvězněná v hmotném světě (pod nadvládou osudu); odcizila se svému původu a vyžaduje vysvobození (podmíněné poznáním povahy stávající existence).

Z výše uvedeného axiomu vyplývá několik závažných skutečností. Podle gnostiků existuje Nejvyšší Bůh, který je dokonalý a nekonečně dobrý. Jeho existence a podstata natolik překračují meze lidského chápání a možnosti pojmového vyjádření v lidské řeči, až se gnostici uchýlovali k užívání tzv. negativní teologie: vytrvale popisovali, co tento Nejvyšší Bůh není. Část člověka je božské podstaty. Tato část je nehmotná a dokonale

95 Roelof van den Broek, *Gnostic Religion in Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press 2013, 136–137.

duchovní, neboť pochází z božského světa. Ona božská částička, někdy připodobňována k „božské jiskře“, je držena v zajetí hmotného těla. Toto „vtělení“ brání světelné částičce v návratu zpět k Nejvyššímu Bohu.

Materiální svět, kosmos, pak nebyl stvořen tímto Nejvyšším Bohem (který je dokonale duchovní), ale buďto omylem, v důsledku kosmické katastrofy, nebo úmyslně některým z nižších božstev, obvykle nazývaným *démiúrgos* (řec. doslova „řemeslník“), jako nástroj zajetí a ujařmení božského světla v temném světě hmoty a temnoty. Kosmická katastrofa potom byla často líčena jako důsledek pýchy některého z božských *aiónů*, nejčastěji nazývaného Sofia („Moudrost“), který se rozhodl zplodit svůj protějšek bez svolení a požehnání Nejvyššího Boha. Výsledkem je nedokonalá a často monstrózní bytost, která je vytěsněna z božského světa do oblasti materiálního kosmu, naneštěstí ale i s částí duchovního světa. Tyto částičky se v důsledku dalších peripetií ocitly v lidských tělech a úkolem gnostiků je tyto částičky shromáždit a navrátit zpět do místa, odkud pocházejí. Podle gnostiků je lidská existence v materiálním kosmu zcela neuspokojivá a plná nikdy nekončícího utrpení. Aby mohl být tento úkol splněn, je třeba nejprve získat poznání o skutečném stavu věcí, neboť lidé na tomto světě žijí v nevědomosti a o svém božském původu nic netuší. Teprve ve chvíli, kdy dojde k „procitnutí“ člověka, může být nastartován postupný proces spásy, vedoucí ke konečnému znovuoddělení duchovního principu od hmoty. Tento centrální axiom byl ve starověkých gnostických systémech rozpracován různým, mnohdy originálním způsobem. Ještě předtím, než se však budeme podrobněji věnovat některým z těchto gnostických proudů, bude vhodné představit hlavní prameny, ze kterých se o existenci a podobě starověkého gnosticizmu dovídáme.

Prameny ke studiu starověkého gnosticizmu

Od počátků moderního bádání o gnosticizmu byly hlavními prameny, ze kterých badatelé čerpali základní informace, **polemické spisy proti heretikům sepsané křesťanskými autory (tzv. církevními otcí) působícími v období římské říše**. Tato skutečnost s sebou přinášela četné problémy, které do značné míry ztěžovaly objektivní popis jednotlivých gnostických skupin a pochopení jejich myšlenek. Šlo o spisy, které sepsali názoroví odpůrci gnostiků, a je proto zjevné, že jejich líčení nebylo zcela objektivní a nepředpojaté. Křesťanští autoři sice občas z děl svých oponentů citovali, z relativně krátkých úseků však často nebylo jasné, v jakém kontextu se daná pasáž nacházela a zda nebyl její význam záměrně pozměněn. Po dlouhou dobu bylo tedy vědecké studium gnosticizmu omezeno skutečností, že badatelé měli k dispozici pouze minimum pramenů pocházejících od vlastních gnostiků nebo příslušníků skupin, které církevní otcové za gnostické pokládali.

Za nejvýznamnějšího starověkého hereziologa je obvykle pokládán **Eirénaios Lyónský** (zemřel 177/178 n. l.). Tento křesťanský biskup, původem z Malé Asie, během svého působení v Lugdunu (dnešní Lyón ve Francii) sepsal polemický spis *Adversus haereses* („Proti herezím“), ve kterém vyvracel bludné názory některých křesťanů. Mnozí z jeho názorových oponentů náleželi právě mezi zastánce starověké gnóze. Druhým významným hereziologem byl **Hippolytos Římský** (zemřel 235 n. l.), který se svého času dokonce neúspěšně ucházel o funkci římského biskupa. Ve svém díle *Refutatio omnium haeresium* („Vyvrácení všech herezí“) zanechal popis mnoha gnostických systémů, včetně mnoha úryvků z jejich jinak nedochovaných děl. Poslední z významných hereziologů, **Epifanios ze Salamíny** (cca 310–405 n. l.), působil již v době po vítězství křesťanství. Jeho spis *Panarion omnium haeresium* („Lékarnička proti všem herezím“) tak do určité míry představuje završení hereziologické tradice.

Hereziologická literatura sice obsahovala autentické úryvky gnostických spisů, jejich celková délka však tvořila naprostý zlomek z rozsáhlé produkce nejvýznamnějších představitelů antické gnóze. V průběhu 19. a 20. století se však postupně podařilo nalézt několik děl, která pocházela od starověkých gnostiků. Mezi nejvýznamnější nálezy tohoto druhu patří objevení Bruciánova kodexu a Askewova kodexu v 18. století. Tyto papyrové kodexy s několika traktáty v koptštině obsahovaly např. gnostický spis *Pistis Sofia* („Víra moudrost“) nebo *Dvě knihy Jeú*. Další z významných nálezů představuje *Berlínský gnostický kodex 8502* (získaný v roce 1896, publikovaný ale až po mnoha peripetiích v roce 1955), jehož součástí je i patrně nejdůležitější gnostický text *Tajná kniha Janova* (svého druhu gnostické pokračování kanonického *Janova evangelia*).

Naprostou revoluci ve studiu gnosticizmu pak způsobil **nález rukopisů z Nag Hammádí** (poblíž antického města Chenoboskion – „Gazelí louka“), ke kterému došlo v roce 1945. Velbloudář Mohammad Ali es-Samman spolu se svým bratrem našli poblíž Hamra Dúmu na úpatí Džebel el-Táریف ve středním Egyptě zapečetěný hliněný džbán, ve kterém se nacházelo celkem 13 papyrových kodexů v deskách z kozí kůže. Kodexy I až XI se dochovaly v úplnosti, byť v rozdílné kvalitě sahající od vynikající až po velmi špatnou. Kodex XII byl poškozen v době po svém nalezení, kodex XIII nebyl úplný již v době uložení knih. Nález obsahuje celkově 1153 stran papyru z předpokládaných 1257 (dochovalo se tedy více jak 90 % obsahu).

Obsah kodexů z Nag Hammádí

Kodex I	I/1 Modlitba apoštola Pavla; I/2 Tajná kniha Jakubova; I/3 Evangelium pravdy, I/4 Traktát o vzkříšení; I/5 Trojdílný traktát
Kodex II	II/1 Tajná kniha Janova; II/2 Tomášovo evangelium; II/3 Filipovo evangelium; II/4 Podstata archontů; II/5 O původu světa; II/6 Výklad o duši; II/7 Tomášova kniha
Kodex III	III/1 Tajná kniha Janova; III/2 Evangelium Egypťanů (nebo též Svatá kniha velkého neviditelného ducha); III/3 Požehnaný Eugností; III/4 Moudrost Ježíše Krista; III/5 Rozhovor se Spasitelem
Kodex IV	IV/1 Tajná kniha Janova; IV/2 Evangelium Egypťanů (nebo též Svatá kniha velkého neviditelného ducha)
Kodex V	V/1 Požehnaný Eugností; V/2 Zjevení Pavlovo; V/3 První zjevení Jakubovo; V/4 Druhé zjevení Jakubovo; V/5 Zjevení Adamovo
Kodex VI	VI/1 Skutky Petra a dvanácti apoštolů; VI/2 Hrom: Dokonalá mysl; VI/3 Authentikos logos; VI/4 Myšlenka naší veliké moci; VI/5 Platónova Ústava 588a–589b; VI/6 Výklad o osmém a devátém nebi; VI/7 Hermetická modlitba z traktátu Asklépios; VI/8 Asklépios
Kodex VII	VII/1 Parafráze Sémova; VII/2 Druhý traktát velkého Séta; VII/3 Zjevení Petrovo; VII/4 Poučení Silvanova; VII/5 Tři Sétovy stély
Kodex VIII	VIII/1 Zóstrianos; VIII/2 Petrův list Filipovi
Kodex IX	IX/1 Melchisedek; IX/2 Nórea; IX/3 Svědectví pravdy
Kodex X	X/1 Marsanés
Kodex XI	XI/1 Výklad poznání; XI/2 Valentinovský výklad; XI/3 Allogenés; XI/4 Hysifroné
Kodex XII	XII/1 Výroky Sextovy; XII/2 Evangelium pravdy; XII/3 [fragmenty]
Kodex XIII	XIII/1 Protennoia ve třech tvarech; XIII/2 O původu světa

Třináct kodexů obsahuje celkem 52 traktátů, z nichž některé se v nich objevují ve více kopiích (dvakrát nebo dokonce třikrát). Jazykem traktátů je koptština, poslední fáze egyptštiny psaná upravenou řeckou abecedou, konkrétně pak lykopský a sáhidský dialekt. Původně však byly tyto texty sepsány v řečtině. Celkem 42 traktátů bylo zcela neznámých. Zbylé byly buďto dochovány i v jiných kodexech, nebo se alespoň vědělo o jejich existenci. Přesná data vzniku a uložení textů není možná. Vzhledem ke skutečnosti, že desky některých kodexů byly vyztuženy papyrovými kvitancemi (potvrzeními o dodávkách obilí), které lze datovat v rozmezí let 333–348 n. l., lze v případě kodexů I, VII a XI za *terminus post quem* pokládat rok 378 n. l. (kvitance musely být archivovány po dobu 25 let). Za *terminus ante quem* celého nálezu je na základě datace talíře, kterým byl džbán s kodexy přikryt, možné pokládat rok 400 n. l. Někdy v tomto rozmezí byly kodexy pečlivě uskladněny v hliněném džbánu a ukryty. Komu rukopisy v této době patřily a proč došlo k jejich uložení, zůstává nevyřešenou otázkou.

Gnostická antropologie a soteriologie

Gnostická antropologie vychází z předpokladu, že člověk má trvalou vazbu na vyšší božský svět. Velmi často se v gnostických textech objevuje **myšlenka božské (nemateriální) částičky, která je uvězněna v hmotném těle**, někdy nazývaná jako „světelná jiskra“ (řecky *spinthér*) a představující skutečné „vnitřní já“. Představa, že tento „vnitřní člověk“ vlivem tragických okolností upadl do fyzického světa a zůstal uvězněn v materiálním těle, je pokládána za jednu z typických představ starověkého gnosticizmu. Člověk však o existenci této božské částičky, a tudíž i o svém božském původu, nic netuší, a proto mu musí být pravda o tomto stavu vyjevena prostřednictvím Vykupitele a spásonosného poznání, které s sebou přináší.

Na základě této představy vypracovali někteří gnostici **nauku o třech typech lidí vystavěnou právě na základě míry vazeb k božskému světu a schopnosti člověka uvědomit si svou božskou podstatu**: 1) hylikové (z řeckého slova *hylé* – „hmota“), případně též sarkikové (z řeckého slova *sarx* – „tělo“) nebo choikové (z řeckého slova *choikos* – „země, hlína“); 2) psychikové (z řeckého slova *psyché* – „duše“); 3) pneumatici (z řeckého slova *pneuma* – „duch, dech“). Hylikové a pneumatici stojí vůči sobě navzájem v ostrém protikladu. První jsou odsouzeni ke smrti, druzí ke spáse. Psychikové se nalézají na půli cesty, v zásadě však náleží k hylikům. V rámci mnoha křesťanských gnostických skupin je označení psychikové vyhrazeno „konvenčním“ křesťanům, kteří „nemají poznání“ a nedojdou tak konečné spásy.

V gnostických textech také často nacházíme představu o totožnosti Nejvyššího Boha a člověka, tzv. **nauka o božstvu Člověk**.⁹⁶ Můžeme rozlišit dvě varianty. Podle první verze je Bůh sám kosmickým Adamem, předobrazem pozemského člověka. Podle druhé verze Nejvyšší Bůh stvořil kosmického Adama, jenž posléze posloužil nižším božským bytostem, které se podílely na stvoření světa a pozemského člověka (tzv. třetího člověka), jako prototyp. Z toho podle gnostiků vyplývá, že člověk se těší vyššímu postavení než Démiúrgos, neboť existoval před ním a není jeho dílem. Podle Hanse Jonase tak v gnosticizmu došlo k pozoruhodnému „povýšení člověka“.⁹⁷

Gnostici často hovoří o stavu, ve kterém se nachází nevědomý člověk, jako o „spánku“ nebo „opilosti“. Dosažení poznání je proto popisováno jako „procitnutí“ nebo „vystrážlivění“. Gnostické pojetí spásky tak nespočívalo v odpuštění hříchů a prvotního provinění, ale v rozptýlení stavu nevědomosti a v konečném vysvobození duchovní složky člověka ze zajetí těla a hmotného světa. Křesťanští otcové o gnosticích někdy tvrdili, že zastávali myšlenku „spásky skrze přirozenost“, tedy představu, že lidé mohou být spáseni skrze přítomnost božské „jiskry“, která se v nich nachází. Pokud je toto tvrzení

96 Petr Pokorný, *Počátky gnose: Vznik gnostického mýtu o božstvu Člověk*, Praha: Academia 1969.

97 Hans Jonas, *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, Boston: Beacon Press 2001 [první anglické vydání 1958].

hereziologů pravdivé, znamenalo by to, že se přinejmenším někteří gnostici domnívali, že možnost lidské spásy je zaručena již na základě této skutečnosti. Situace však byla patrně mnohem komplikovanější. Z četby gnostických textů lze vyvodit, že samotná přítomnost božské „jiskry“ v člověku podle jejich autorů ještě neznamenala automatickou jistotu „procitnutí“. K tomu bylo zapotřebí rovněž poznání (které gnostici pokládali za zjevení) a poté, co jej bylo dosaženo, podle mnoha gnostiků také i správného způsobu života (tedy takového, během kterého se pneumatik vyhýbal věcem a činnostem, které by jej znovu připoutávaly ke hmotnému světu). V některých textech se navíc objevuje také představa, že stav „procitnutí“ a uvědomění si božské „jiskry“ v člověku musí být dále rozvíjen pod vedením gnostického duchovního učitele.

Spásonosné poznání bylo lidem obvykle zjeveno některým z Vykupitelů, poslem vyslaným Nejvyšším Bohem Otcem. Těchto postav můžeme v gnostických textech objevit velké množství. Může jít buďto o osoby nebo o personifikované koncepty. V případně křesťanských gnostických skupin je Vykupitel (Spasitel) velmi často ztotožněn s postavou Ježíše Krista. V gnostických textech je však jeho smrt a ukřižování obvykle vykládáno v dokérickém smyslu. Podle tohoto pohledu měl Ježíš pouze zdánlivé tělo a smrt na kříži tedy podstoupil jen v podobě jakéhosi přeludu. Tato představa však není v gnosticismu jediná: podle jiných gnostiků měl Kristus skutečné lidské tělo a na kříži zemřel. Jeho smrt a oběť jsou pak chápány jako konečné vysvobození jeho pneumatické podstaty z okovů fyzického těla.

Vlastní vyvrcholení gnostické cesty ke spáse však představuje **návrat božské částičky zpět do Plérómatu** (Božské plnosti). K této události fakticky dochází až po gnostikově smrti, prakticky však spásy dosáhl již za svého života, ovšem pouze za předpokladu, že dospěl do stavu „procitnutí“ a že se v něm dokázal udržet až do své smrti. V případě, že pneumatik stavu „procitnutí“ nedosáhl a neuvědomil si svou božskou podstatu, zůstal v zajetí hmoty: po smrti se jeho duše znovu vtělila do některého z dalších těl a tento cyklus pokračoval až do doby, kdy došlo k „procitnutí“ a vyvedení božské částičky zpět do *Plérómatu*. Speciální trest ale čekal, alespoň podle *Tajné knihy Janovy* (NHC II.1.27), ty, kteří dosáhli poznání, ale zřekli se jej. Tyto hříšníky pak čekala věčná muka a trápení bez možnosti vysvobození.

Výstup procitnuté duše zpět do *Plérómatu* probíhal skrze planetární sféry a jejich brány. Vzestup byl možný pouze za předpokladu, že duše zemřelého znala hesla a pečete, které průchod na často nepřátelsky naladěných strážcích, služebnících Démiúrge, vymohly. Gnostické rituály se tak v jistém smyslu podobaly rituálům magickým a theúrgickým.⁹⁸ Tyto pečete a hesla detailně popisují *Dvě knihy Ježíše*, dochované v Bruceho kodexu, a text je zde rovněž doplněn o jejich vyobrazení. Příchod duše do *Plérómatu* je pak často popisován jako *anapausis* („spocínutí“ nebo „odpočínutí“), kdy duše spočívá v Otcí a Otec v ní (srov. *Evangelium pravdy*, NHC I.3.42). Některé gnostické texty, především valentínovské-ho původu, rovněž toto spojení popisují jako svého druhu manželství duše a Boha Otce.

98 R. van den Broek, *Gnostic Religion in Antiquity...*, 139–150.

Část gnostických textů potvrzuje mínění hereziologů, kteří tvrdili, že někteří gnostici sami sebe pokládali za **vyvolený lid předurčený ke spáse**. Tato představa gnostiků měla vést ke dvěma odlišným důsledkům, které se projevily ve dvou rozdílných způsobech praktického chování a etiky, z nichž oba dva raně křesťanští otcové zavrhovali jako nevhodné. Gnostici se měli buďto oddávat přísné umrtvující askezi, plynoucí z jejich negativního náhledu na svět a projevující se mimo jiné v naprostém odmítání sexuality a plození potomstva, anebo naopak v nevázaném a bezuzdném chování především sexuální povahy, které se přičilo dobovým normám a konvencím. Zvláště příznačné je v této souvislosti Epifaniovo (*Panarion* 26.4–5) líčení praktik karpokratovců a borboritů. Jeho fakticitu je ovšem nutné brát s velkou rezervou, s největší pravděpodobností jde o Epifaniovu projekci vyplývající ze zkreslení některých gnostických rituálů. Vlastní gnostické texty totiž poskytují poněkud plastičtější obraz gnostických norem a etiky. Žádný z textů neobsahuje výzvy k nevázanému chování. Mnohé z nich naopak skutečně kladou důraz na asketické chování a jeho „striktnost“ se, pokud můžeme posoudit, nijak podstatně nelišila od požadavků, které na chování a morálku křesťanů kladly patristické spisy. Rovněž neodpovídá pravdě, že všichni gnostici zavrhovali manželství a plození potomstva. V některých skupinách (např. ve valentínovské gnózi) bylo manželství dokonce vnímáno jako pozitivní instituce, která může nabývat duchovního rozměru.

„Klasický“ gnostický mýtus: *Tajná kniha Janova*

Za nejvýznamnější a podle mnoha badatelů i nejtypičtější gnostický spis vůbec je pokládána *Tajná kniha Janova*. Na její důležitost by mohla poukazovat skutečnost, že se dochovala ve čtyřech exemplářích (tříkrát v rukopisech z Nag Hammádí a jedenkrát v *Berlínském gnostickém papyru*) a dvou redakcích, dlouhé (*NHC* II.1; IV.1) a krátké (*NHC* III.1; *BG*.2), což svědčí o intenzivní redaktorské práci s tímto textem. Svůj význam může mít rovněž i fakt, že ve všech rukopisech z Nag Hammádí, ve kterých se tento traktát nalézá, je toto dílo uvedeno v příslušném kodexu na prvním místě. Z hlediska žánru jde o **apokalypsu, jejímž proklamovaným autorem je Jan, syn Zebedeův**, „učedník, kterého Ježíš miloval“. Jde o tajný komentář ke *Genesis* 1–7, který polemizuje se standardním židovským i křesťanským výkladem. Dílo je kompilací z více zdrojů a objevují se v něm drobné nekonzistentnosti. Postupem času bylo pokřesťanštěno (úvod, závěr a některé dílčí glosy ztotožňující Spasitele s Ježíšem), většina badatelů však pokládá tyto křesťanské prvky za druhotné.⁹⁹

99 Viz např. Michael A. Williams, „Sethianism“, in: Antti Marjanen – Petri Luomanen (eds.), *A Companion to Second-Century Christian „Heretics“*, Leiden: E. J. Brill 2005, 32–63: 51.

Tajná kniha Janova začíná líčením událostí po Ježíšově ukřižování a v jistém smyslu může být pokládána za pokračování kanonického *Janova evangelia*. Jan, syn Zebedeův, přichází do chrámu, kde je stíhán posměšky farizeje Arimania. Arimanius obviňuje Ježíše z podvodu a z toho, že svedl velké množství lidí na scestí. Jan v zoufalství odchází do horské pustiny, kde hledá odpověď na mnohé otázky (Kdo byl Otec, o kterém hovořil Ježíš? Proč byl Ježíš povolán na tento svět?). Zjeví se mu světelná bytost, která neustále proměňuje svou podobu. Vytýká Janovi jeho pochybnosti a představuje se jako „Otec, Matka a Dítě“, „Nezničitelný a Neznečistěný“. Bytost prohlašuje, že přišla, aby vyjevila tajemství kosmu určené Janovým „duchovním přátelům“, kteří pochází z „neotřesitelného pokolení dokonalého člověka“. Tato bytost se pouští do komplikovaného popisu Nejvyššího Boha a nebeského světa.

Neznámý Bůh je dlouze popisován, vesměs za pomoci negativní teologie: je chápán jako neohraničený, nerozlišitelný, nezměřitelný, neviditelný, věčný, nevýslovný, nepojmenovatelný atd. Není tělesný ani netělesný, ani velký ani malý, je zcela mimo možnosti lidského chápání. Jediný Bůh promítá svůj obraz, kamkoli upře svůj zrak. Přemítá o sobě a „zamiluje se“ do sebe. Z jeho myšlenky se okamžitě stává bytost, která je věrným obrazem Otce, obrazem „dokonalého a neviditelného panenského Ducha“. Tato bytost, nazývaná zároveň jako Pronoia a/nebo Barbeló (z hlediska rodu jde o femininum), je pokládána za první mocnost. Společně s Otcem zplodí čtyři oboupohlavní aióny ve formě duchovních atributů (Nezničitelnost, Pravda, Předvědění a Věčný život). Těchto deset výsledných aiónů (Panenský Duch/Barbeló a čtyři androgynní atributy) jsou Otec. Posléze Otec s Barbeló zplodí Syna, jediného potomka. Tato bytost je pojmenována jako Autogenés („Samozrozený“). Samozrozený získává vlastnosti svého Otce, o které požádá, a tyto personifikované vlastnosti mu dobrořečí. Samozrozený sám stvoří (se souhlasem Otce) čtyři světelné bytosti, nazývané Harmozel, Oroiael, Daveithai a Eleléth, a umístí je do jejich věčných království. Každá z těchto světelných bytostí v sobě zahrnuje tři aióny. Skrze Samozrozeného a jeho dvanáct aiónů pak bylo učiněno vše. Autogenés posléze stvoří dokonalého člověka, který je nazván jako (Pi)geradamas. Pobývá v prvním věčném království pod ochranou první světelné bytosti, Harmozela. Pigeradamas se sklání před Neviditelným Duchem a dobrořečí mu. Svého syna, (Nebeského) Seta, umístí do druhého věčného království, pod ochranu druhé světelné bytosti Oroiaela. Ve třetím věčném království pod ochranou světelné bytosti Daveithai se nachází duše svatých, které vzešly ze Seta. Ve čtvrtém věčném království pod ochranou světelné bytosti Eleléth se nachází duše těch, kteří nevěděli o plnosti a nepodstoupili okamžité pokání.

Sofia („Moudrost“), poslední z aiónů čtvrtého věčného království, chce zplodit sama ze sebe svůj obraz, avšak učiní tak bez svolení Neviditelného Ducha. Její potomek je zohavená bytost, která se Sofii vůbec nepodobá. Má podobu hada a tvář lva. Vylekaná Sofie tuto bytost od sebe odmrští, obklopí ji jasným oblakem a posadí na trůn v jeho středu, aby ji nikdo nespátril. Tuto bytost pojmenuje Jaldabaóth. Jaldabaóth se ustanoví prvním vládcem a jelikož po matce zdědil její moc, pustí se do tvoření dvanácti vlastních aiónů. Tyto aióny odpovídají dvanácti znamením zvěrokruhu. Ustanoví rovněž sedm králů (tj. planet),

každého pro jednu nebeskou sféru, a pět pro hlubinu propasti. Stvoří i 365 andělů (podle počtu dní v roce) a sedm mocností, jednu pro každý den v týdnu. Jaldabaóth je popisován jako nevědomá temnota. Světlo, které zdědil po matce, se smísilo s temnotou a vytvořilo šero. Archont šera Jaldabaóth má i dvě další jména, Sakla (aramejsky „Hlupák“) a Samaél („Slepý Bůh“). Ve své nevědomosti pronáší slova „Já jsem Bůh a kromě mě jiného už není!“ nebo „Jsem žárlivý Bůh a kromě mě jiného Boha není!“ (srov. Iz 45: 5–6, 45:21, 46:9).

Sofia si uvědomuje, že během těchto událostí došlo k tragické chybě, že ztratila část sebe samé. Její božské světlo potemnělo. Sofie se začala kát a cítit zahanbení. Uvědomila si, že její syn jí odcizil část její síly. Začala se modlit k Neviditelnému Duchu a ten jí odpustil, ale ani tak se jako nedokonalá nemohla navrátit do svého království (čtvrté věčné království světelné bytosti Eleléth). Sofia musí dočasně setrvat v devátém nebi, dokud neobnoví svou původní dokonalost.

Do světa, který stvořil Jaldabaóth, dolehne hlas z nebeského království, který zvěstuje: „Člověk existuje a také Syn Člověka“. Jaldabaóth hlas slyší, ale neví, odkud pochází. Základy propasti (tedy materiálního kosmu) se otřesou a Démiúrgos spatří ve vodách oddělujících materiální svět od duchovního světa ozářený obraz Člověka. Poté, co Jaldabaóth spatří tento obraz, řekne svým archontům: „Pojďme a stvořme člověka k obrazu Božímu a nám podobného, aby nám jeho podoba dala světlo!“ (srov. Gn 1:26). Stvoření pozemského Adama je popisováno jako dílčí proces, během kterého každý z Jaldabaóthových 365 andělů tvoří některou z částí člověka nebo ji uvádí v činnost. Pozemský Člověk je stvořen z hmoty, Onorthochras, která je bez hranic.

Stvořený Člověk však není zcela „funkční“. Není schopen pohybu a bezvládně leží na zemi, neboť Démiúrgos a jeho andělé nemají skutečnou moc poskytnout psychickému tělu oživujícího ducha. Neviditelný Duch posílá v reakci na modlitbu Sofie do světa prvního archonta pět světelných bytostí, aby Jaldabaóthovi poradili, jak člověka oživit. Rada zní: „Vdechni svůj dech do tváře Adama a jeho tělo povstane.“ Jaldabaóth radu poslechne a Adam se pohne. Jaldabaóth si ale neuvědomil, že duch, kterého Adamovi předal, byl duchem jeho Matky, a že Adam tak dosáhl osvícení. Jaldabaóth pak ztratil božskou část své bytosti. Člověk je proto dokonalejší než mocnosti tohoto světa, neboť od této doby v sobě ukrývá osvícený Vhled, nazývaný Život (část Sofie). Skrze člověka tak může být Sofie navrácena do své původní plnosti.

Jaldabaóth se zmocnila závist a uvrhl Adama do spodní části hmotného světa. V ráji žije Adam ve stavu zapomnění a lenosti, vystaven rozkoším, které uvádějí člověka v smrt. Může jíst ze stromu života, jeho plody však fakticky přinášejí zmar a zánik. Je mu rovněž zapovězeno jíst ze stromu „poznání dobrého a zlého“. Jaldabaóth jej uspí a pokouší se z jeho těla vyjmout Vhled. Částečně se mu to podaří a stvoří ženskou bytost podle podoby onoho Vhledu, kterou spatřil. Poté, co Adam procitnul, spatřil vedle sebe ženu a poznal, že je jeho protějškem. Adam pronesl tuto větu: „Toto je nyní kost z mé kosti a tělo z mého těla!“ (srov. Gn 2:22). Spasitel poté způsobí, že Adam a Eva pojí ze stromu „poznání dobrého a zlého“ a jsou oba probuzeni. Jaldabaóth si znovu uvědomí, že byl oklamán, a proklíná hmotu, ze které stvořil Adama a Evu.

Za trest jsou Adam a Eva Jaldabaóthem vyhnáni z ráje. Jaldabaóth však pojal k Evě zalíbení a chtěl se stát jejím manželem, aby se tak skrze ni zmocnil osvíceného Vhledu. Ten však byl Evě včas odňat. Jaldabaóth se Evy zmocnil a zplodil s ní dva syny – Elohima, který má tvář medvěda (Jaldabaóth mu dává jméno Kain), a Jahveho, který má tvář kočky (Jaldabaóth jej pojmenuje Ábel). V tomto aktu se ukrývají počátky lidské sexuality, touhy po plození, která člověka poutá ke hmotě. Adam pak s Evou zplodil Seta, který má v sobě osvícený Vhled a může se tudíž navrátit do *Pléromatu*. Od tohoto člověka odvozovali svůj původ ti gnostici, které spojujeme s texty setovské gnóze.

Spasitel pak na Janovu otázku, zda budou spaseni všichni lidé, odpovídá, že na světě existují dva druhy lidí, tělesní, kteří mají falešného ducha (tj. od Jaldabaótha) a budou zatraceni, a ti, kteří mají božského ducha a obdrží věčný život. Po smrti se duše těch lidí, kteří díky Spasiteli dosáhnou poznání, vrátí zpět do věčného království, kde spočinou na věky. Neprobuzených duší se po smrti chopí mocnosti tohoto světa, spoutají je a uvrhnou do dalšího „vězení“ (tj. do dalšího těla). Duše neprobuzených tak podstupují dlouhý proces znovuzrovnání, pokud však jsou díky poznání napraveny, mohou dojít spásy. Jedině duše těch lidí, kteří obdrželi poznání, ale pak jej odvrhli, budou pro své rouhání zatraceny a budou na věky trápeny a mučeny.

Když si Jaldabaóth uvědomil, že někteří lidé jsou mu nadřazeni, zosnoval spolu se svými archonty plán, jak jim ve vysvobození zabránit. Spolu s ostatními mocnostmi smilnili se Sofii a zplodili Osud (*Heimarmené*). Osud je pokládán za bytost mocnější než bohové, andělé nebo démoni a je onou příčinou, proč na světě existuje útlak, hřích, nespravedlnost a proč i lidé, kteří jinak mají božského ducha, tíhnout k zapomnění své skutečné podstaty. Následně se Jaldabaótha zmocnila lítost nad vším, co učinil. Rozhodne se zničit svět potopou. Nejvyšší Duch však varuje Noého. Ten zvěstuje jeho poselství všem lidem, málo kdo z nich jej však poslechne. Noé a lidé „neotřesitelného pokolení“ se ukryjí na místě, které je zahaleno oblaky, kde potopu v bezpečí přečkají. Jaldabaóth se poté pouští do snování dalších plánů. Pošle na svět anděly, aby zplodili potomky s lidskými dcerami. Zpočátku se plán nedaří, ale poté, co se andělé naučí brát na sebe podobu manželů lidských dcer, zplodí s nimi potomstvo lidí oddaných temnotě. Andělé na svět rovněž přinášají zlato, stříbro, dary, železo, měď a ostatní věci, kterými jsou lidské duše porušovány a poutány ke hmotě.

Dlouhá verze *Tajné knihy Janovy* rovněž obsahuje hymnus na nebeskou Prozřetelnost, božskou Matku a Spasitele, který je ztotožněn s Ježíšem. Po vyjevení těchto věcí je Jan vyzván, aby si vše dobře zapamatoval a zaznamenal. Spasitel se navrácí do nebeského království. Jan vyhledá ostatní učedníky Ježíše a zjevuje jim tajemství, která obdržel. Na samém konci textu stojí název traktátu (jak bývalo zvykem): *Tajná kniha Janova*.

Setovská gnóze aneb „klasický gnosticismus“

Mezi rukopisy z Nag Hammádí lze nalézt skupinu textů, které spolu sdílí některé motivy a textové závislosti. Na základě těchto podobností proto někteří badatelé soudí, že existoval určitý ucelený gnostický proud, který může být označen jako setovská gnóze nebo „klasický gnosticismus“. Za hlavní **charakteristiky setovské gnóze** jsou pokládány např. 1) Představa o tom, že existuje skupina vyvolených lidí, kteří se považují za duchovní potomstvo Seta, Adamova syna (Gn 4:25, 5:3); 2) Set je zde pokládán za Spasitele, který je spřízněn s prvotní božskou triádou; 3) Božskou trojici tvoří Otec (jehož jméno je Nevýslovný), Matka (někdy nazývaná jako Barbeló) a Syn, označovaný jako Autogenés („Nezrozený“) nebo Adamas, Setův otec; 4) Zlý Démiurg se obvykle jmenuje Jaldabaóth a má lví rysy (přesněji tělo hada a tvář lva); 5) Spása přichází skrze tři potomstva Spasitele a skrze tři kritická období: potopu, oheň a poslední soud; 6) Texty zmiňují praxi extatické modlitby; 7) Je kladen důraz na rituál křtu pěti pečetí. Křesťanský charakter textů je ve většině případů povrchní.¹⁰⁰

Tak zvaný „setovský korpus“ tvoří jedenáct textů. Některé z nich neobsahují prakticky žádné křesťanské prvky. Patří sem *Zjevení Adamovo*, *Nórea*, *Tři Sétovy stěly*, *Zóstrianos*, *Allogenés*, *Marsanés*. V dalších spisech lze nalézt křesťanské motivy. Do této skupiny náleží *Tajná kniha Janova*, *Protennoia ve třech tvarech*, *Podstata archontů*, *Evangelium Egyptanů*. Jeden ze spisů byl doplněn o setovské prvky patrně druhotně: *Melchisedek*. Jisté stopy setovských vlivů vykazují rovněž *Bezejmenný traktát* (dochovaný v kodexu Brucianus) a traktát z kodexu Tchacos (nazývaný rovněž jako *Allogenés*). Tři texty je možné pokládat za pseudoepigrafa, která za autora označují Seta: *Evangelium Egyptanů*, *Zjevení Adamovo* a *Tři Sétovy stěly*.

Problémem pro přesné vymezení setovské gnóze zůstává skutečnost, že není zcela jisté, do jaké míry můžeme texty, které na základě sdílení určitého množství společných rysů řadíme do korpusu textů setovské gnóze, smysluplně spojit s reálně existujícími gnostickými komunitami. Svědectví hereziologů o skupinách, které označovali jako setovce, jsou s charakteristickými rysy setovské gnóze v té podobě, v jaké je konstruuje moderní bádání, spíše neslučitelné.¹⁰¹ Někteří badatelé se přesto o vytvoření sociální historie setovské gnóze pokusili. Za nejvýznamnějšího z nich lze pokládat **Johna D. Turnera**.¹⁰² Turner a ostatní badatelé vycházející z předpokladu předkřesťanského původu setovského mýtu se domnívají, že v setovské tradici mohou odlišit jednotlivé

100 Hans-Martin Schenke, „Das sethianische System nach Nag-Hammadi-Handschriften“, in: Peter Nagel (ed.), *Studia Coptica*, Berlin: Akademie Verlag 1974, 165–173.

101 Winrich A. Löhr, „Sethians“, in: Wouter J. Hanegraaff et al. (eds.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden: E. J. Brill 2006, 1064–1069: 1064–1066.

102 John D. Turner, „The Setting of the Platonizing Sethian Treatises in Middle Platonism“, in: John D. Turner – Ruth Majercik (eds.), *Gnosticism and Later Platonism*, Atlanta: Society of Biblical Literature 2000, 179–224; id., *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*, Louvain: Peters 2001, 255–304.

chronologické vrstvy. Svou argumentaci zakládají na existenci „literárních švů“ v textech řazených do setovského korpusu, které poukazují na intenzivní redakční práci a možné sekundární pokřesťanštění setovských textů. Domnívají se rovněž, že z jednotlivých setovských textů dokáží extrahovat samonosné „základové“ mýty, které byly až později sekundárně redakčně zaobaleny do novějších tradic a motivů.

Podle Turnerova mínění je tedy možné na základě rozboru setovských textů a jejich chronologického rozřazení dospět k závěru, že setovští gnostici vznikli spojením dvou původně nezávislých skupin působících v 1. století n. l. Podle Turnera se mělo jednat o následující skupiny: 1) Barbeloity (*Barbeloites*), kteří učili, že „křest pěti pečetí“ poskytuje poznání, které pochází od Barbeló, První myšlenky Neviditelného Ducha; 2) Setovce (*Sethites*), kteří se zabývali problémem praktické morálky a pokládali se za vyvolené Setovo pokolení. Tyto skupiny působily nejprve samostatně, ale na počátku 2. století n. l. se barbeloité spojili s křesťany praktikujícími křest a posléze i se setovci. Výsledkem tohoto splynutí bylo křesťanství se setovskými prvky. Vzhledem k tomu, že se v průběhu 2. století n. l. dostávali příslušníci setovského křesťanství do stále většího konfliktu s křesťanskou proto-ortodoxií a byli postupně vytlačováni na okraj dění, reagovali na vzniklou situaci příklonem k novému platónismu. Právě na základě platónské filosofie vytvořili svůj charakteristický bohatý mytologický systém, za což ale byli ve 3. století n. l. kritizováni některými novoplatónskými filosofy, především Plótínem. Ve 4. století pak došlo k rozpadu setovské gnóze do izolovaných skupin, o jejichž existenci nás zpravují pozdně antičtí hereziologové, jako například Epifanos ze Salamíny (*Panarion* XXV.2.7–XXVI.13.7, XL.1.1–8.2), a kam by spadali například archontici, borborité nebo fibionité.

Předložené řešení je v mnoha ohledech velmi zajímavé a věrohodně vysvětluje přítomnost židovských, křesťanských a platónských prvků v dílech setovského korpusu. Turnerův scénář je však založen na velmi hypotetické dataci jednotlivých textů a jejich redakci, pro jejíž oprávněnost ale ve skutečnosti existuje jen velmi málo spolehlivých historických důkazů. Vylíčení konfliktu s proto-ortodoxním proudem křesťanství se pak vyznačuje zkreslující retrospektivností, která podle mnoha badatelů problematizuje správnost našeho nazírání na průběh a okolnosti diferenciaci raně křesťanských skupin.¹⁰³ Další možnost představuje, že setovská gnóze ve skutečnosti pocházela z gnóze valentínovské a byla tak až relativně pozdním projevem starověkého gnosticizmu.¹⁰⁴ Tato hypotéza vychází především z informace obsažené ve *Výňatcích z Theodota* Klémenta Alexandrijského, která zmiňuje existenci valentínovské skupiny, jejíž členové se pokládali za Setovy potomky.

103 David Brakke, *The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2010, 6–7. *The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*

104 Alastair H. B. Logan, *Gnostic Truth and Christian Heresy: A Study in the History of Gnosticism*, Peabody, MA: Hendrickson 1996; Simone Pétrement, *A Separate God: The Christian Origins of Gnosticism*, San Francisco: HarperCollins 1990.

Valentínovská gnóze

Jde bezesporu o nejvýznamnější gnostický systém 2. a 3. století n. l. Jeho vliv lze lokálně vysledovat ještě v 7. a 8. století n. l. Valentínovská gnóze je jako samostatná myšlenková škola zmiňována již v dílech hereziologů, kde lze nalézt např. označení „ti, kteří následují Valentína“ nebo „Valentínova škola“. Za zakladatele této školy je pokládán **Valentínos**, křesťanský teolog a učitel, který působil přibližně v polovině 2. století n. l. v Římě (přesněji patrně v letech 140–166 n. l.). Pocházel z Egypta, nejspíše z Alexandrie, kde získal vzdělání v platónské filosofii. Valentínos byl velmi plodným autorem a dokonce ani jeho oponenti mu neupírají literární nadání, které se projevilo v dílech mnoha literárních žánrů, od kázání, žalmů, hymnů, dopisů až (patrně) po evangelia. K dispozici však máme jen několik málo zlomků, které s vysokou mírou pravděpodobnosti pocházejí z jeho nyní ztracené rozsáhlé literární produkce. Žádné z jeho děl se v úplnosti nedochovalo.

Valentínovské gnostické skupiny se objevují prakticky po celém území římské říše, s centry aktivity především v Římě, Severní Africe a Malé Asii. Podle hereziologických pramenů mělo jít o skupiny, které se vyznačovaly svébytným sociálním uspořádáním a kulticko-rituálním systémem. Valentínovská gnóze zjevně prošla mnohovrstevnatým a často bouřlivým vývojem, naše prameny však podrobnější sledování tohoto procesu neumožňují. Prameny se různí ve svých názorech a přesnou dataci informací, které podávají, je v mnoha případech nemožné provést. Někteří badatelé dokonce přijímají dělení valentínovské gnóze na západní a východní, založené na informaci u Klémenta Alexandrijského.

Dostupné prameny bohužel neposkytují obraz koncizní a jasně definované doktríny s ustálenou formou mýtu. Tato nesourodost ale byla v případě gnostických skupin spíše typická. Naše informace o valentínovské gnózi si tak velmi často protirečí. Zdá se, že **valentínovci sami rozlišovali dvě roviny své nauky**: exoterní (tedy veřejnou), která se mohla velmi dobře podobat většinové křesťanské nauce, a esoterní (tedy tajnou), ve které se zabývali hlubším výkladem „známých skutečností“. **I v případě antropologie a soteriologie je možné vysledovat dvě koncepce.** Obě z nich řeší problém vztahu svobodné vůle a spásy, resp. predestinace a spásy. Varianta A předpokládá dělení lidí na tři skupiny a tři mentality (Kain = hýlikové; Ábel = psychikové; Set = pneumatici). Zdá se, že ne všichni lidé jsou stvořeni stejně: někteří obdrží *pneuma*, ale mechanismus, jakým se tak děje, není vysvětlen. Jen pneumatici můžou dojít pravého poznání a vysvobození sami, skrze svůj odvrát od světa. Ani pozice psychiků není zcela beznadějná, musí se však obrátit ke Kristu a svou víru (je pro psychiky stěžejní!) demonstrovat mravným životem. Hýlikové jsou zcela oddáni vášním a spasení být nemohou, neboť se nedokážou obrátit ani ke Kristu.

Toto členění mělo implikace pro praktickou etiku. Pneumatici byli vyvázáni z dodržování pozemských zákonů, ale psychici je dodržovat museli na důkaz své víry v Krista (konvenční křesťané). Podle církevních otců byli ti, kdo se pokládali za pneumaticy, známi

svým libertinizmem a odporem ke světským normám (sexuální nevázanost, požívání masa z pohanských obětí, účast na gladiátorských hrách atd.). Rovněž nepokládali za problém zřít se Krista, byli-li k tomu nuceni hrozbou perzekuce. Podle varianty B má každý člověk tělo a duši, ta však byla během stvoření naplněna démony. Před příchodem Krista tak byli všichni lidé hýlikové. Kristus však z některých lidí démony vyhnal a vznikli psychikové. Sestoupením Milosti pak mohou někteří z psychiků obdržet pneuma a následně i spásenosné poznání. V tomto systému je tak význam svobodné vůle značně umenšen, zatímco v systému A je zachována její důležitost alespoň v případě psychiků.

Pokračovatelé antického gnosticizmu: Manicheismus a mandejci

Za nejvýznamnější náboženský systém, který byl silně ovlivněn gnostickými myšlenkami a viděním světa, je často pokládán **manicheismus**. Jeho zakladatel **Mání** se v něm pokusil o propojení několika tehdy existujících náboženských tradic. Svůj náboženský systém vnímal jako doplnění a překročení křesťanství. Manichejci se chápali jako církev a systematicky se věnovali náboženské misi. Mání samotný se narodil roku 216 n. l. Jeho otcem měl být Pattek, který pocházel z Ekbatany, hlavního města Parthské říše. Prameny uvádějí několik jmen jeho matky (Mays, Awtahím nebo Mar Maryam [Marie] a rovněž skutečnost, že měla pocházet z rodu Arsakovců (parthské vládnoucí rodiny).¹⁰⁵

Když jeho otec pobýval v Seleukii-Ktésifóntu a navštívil jeden z místních chrámů, zaslechl hlas, který jej nabádal, aby se zdržel požívání masa, pití vína a styku se ženami. Pattek tento hlas vyslyšel a stal se členem asketické židovské komunity, která praktikovala vegetariánství a křest (v podobě pravidelného rituálního omývání). Tato komunita je v současné době obvykle identifikována jako komunita elchasaitů.¹⁰⁶ Elchasaité byli židokřesťanskou skupinou působící v oblasti Mezopotámie, živil se bezmasou stravou, pracovali na polích a navíc klasifikovali veškeré plodiny na mužské a ženské. Pojídát se mohly pouze mužské, a to po náležitém omytí a posvěcení. Kromě těchto praktik se jinak zásadně přidržovali židovského zákona (obřízka, důsledný monoteismus, modlitební směr k Jeruzalému, svěcení sabatu a půstů atd.). Kromě toho přijali Ježíše jako jednoho z židovských proroků a jeho výroky (*logia*) byly zapojeny do učení komunity. Na straně druhé však odmítali učení Pavla z Tarsu (pro jeho zamítnutí platnosti židovského Zákona).

Čas je v manicheismu chápán lineárně a dění ve světě je představeno jako kosmické drama, ve kterém dochází k **postupnému vysvobození božského světla z temnoty**.

105 Henri-Charles Puech, *Le manichéisme: Son fondateur – sa doctrine*, Paris: Civilisations du Sud 1949, 17–57.

106 Michel Tardieu, *Manichaeism*, Urbana – Chicago: University of Illinois Press 2008, 6–8.

Člověk hraje v tomto procesu důležitou roli, neboť na něm leží značná část odpovědnosti za uskutečnění tohoto plánu. **Člověk si musí uvědomit svou skutečnou podstatu a dojít k poznání**, že pokud spasí sám sebe, napomůže konečně spásu celého božského světa. Podle Máního od prvopočátku existuje **protiklad světla a temnoty**, reprezentovaný dvěma božskými postavami – Velkým Duchem, Bohem Světla a Pravdy, jehož říše se nachází na severu, a Bohem Temnoty, který vládne své říši na jihu. Každá z těchto bytostí v sobě obsahuje pět aiónů. Mání rovněž rozeznává tři časy: první, kdy jsou Světlo a Temnota odděleny; druhé (současné), kdy jsou promíšeny; a třetí, kdy opět dojde k jejich trvalému oddělení.

Konflikt těchto božských sil vzniká z popudu Hmoty, která přichází k hranicím světelné říše a chce Světlo obsahující život pohltit. Aby s ní mohl Velký Duch bojovat, musí vytvořit další emanace. První z nich je Moudrost (Matka života), která stvoří Óhrmazda, prvotního člověka. Óhrmazd disponuje živoucí duší, sestávající z pěti elementů (oheň, voda, vítr, světlo, éter). Óhrmazd sestupuje do hmoty, aby proti ní bojoval. Je však poražen a zanechává zde živoucí duši, jejíž prvky jsou rozptýleny v hmotném světě. Podle Máního je však tato porážka pouze zdánlivá a je součástí božského plánu.¹⁰⁷ Velký Duch přichází s další emanací, nazývanou Živoucí Duch (Světelný Adamas). Na popud Velkého Ducha oživuje Světelný Adamas ztraceného prvotního člověka. Óhrmazd je probuzen jeho voláním a vystupuje zpět do Říše světla. Živoucí Duch potom stvoří deset nebes, osm zemí a sedm planet, z nichž Slunce a Měsíc jsou dobré. Vesmír se dává do pohybu a začíná proces shromažďování světelných částic. Zintenzivnění tohoto procesu má na starost další emanace, Panenské světlo (má podobu krásné nahé ženy), která získává od démonů částičky světla a posílá je na Měsíc, kde jsou sesbírány a posléze odeslány do božského světa (měsíční cyklus).

Bůh temnoty se však brání. Pověří své dva zástupce, nazývané Saklas a Nebroél, aby stvořili pozemského Adama a Evu a do jejich hmotných těl ukryli světelné částičky, které budou připoutány k tomuto světu. Veliký Duch vysílá dalšího posla, který je nazýván jako Zářivý Ježíš. Ten odhaluje člověku jeho skutečnou povahu a uvádí tak do chodu závěrečnou fázi spásy. Člověk musí pochopit, že sestává z božské duše a materiálního těla, a toto poznání je nezbytnou podmínkou vykoupění. Pokud člověk nezíská toto poznání, jeho duše se musí převtělit. Tento koloběh trvá až do Soudného dne, kdy jsou neprobuzené duše souzeny.

Manichejská ideologie vyžadovala od svých vyznavačů **striktní zavržení některých způsobů chování** (zdržovat se požívání masa a pití vína, jakýchkoli projevů sexuality, dodržování přísného etického kodexu atd.). Vzhledem k jejich přísnosti se manichejská církev rozdělila do dvou skupin. První z nich tvořili *electi* („Vyvolení“), kteří se zdržovali práce a jejichž cílem bylo studium a šíření manichejské nauky (včetně opisování a studia textů). Řídili se pěti příkázáními (pravdomluvnost, neubližování, cudnost, čistota úst, chudoba) a dodržovali pravidlo tří pečetí (pečeť úst, rukou a srdce). Živili se vegetariánskou stravou, jejíž přijímání bylo pokládáno za vysvobození světelných částic z hmoty.

107 Jason BeDuhn, „The Leap of the Soul in Manichaeism“, in: Alois van Tongerloo (ed.), *Il Manicheismo: Nuove Prospettive della Ricerca*, Turnhout: Brepols Publishers 2005, 9–26.

Druhou, značně početnější skupinu, tvořili tzv. *auditores* („Naslouchající“), kteří se normálně účastnili běžného života a dodržovali méně striktní etická a dietetická pravidla (půst pouze v neděli, zatímco Vyvolení v neděli a pondělí). Mohli se oženit, mít potomky a pracovat. Jejich náboženské zásluhy byly vytvářeny podporou Vyvolených, kterým dávali potraviny. Po smrti nebyli přímo spaseni, ale získali lepší šanci zrodit se v podobě rostlin nebo Vyvolených.¹⁰⁸

Nejvýznamnější liturgickou událostí byl každoroční **svátek Béma**, kterému předcházela měsíční půst. Béma byla připomínkou Máního mučednické smrti a byla chápána jako soudný stolec Kristův s pěti schody (srov. 2K 5:10), v praxi pětistupňová zdoobená platforma s podobiznou Máního. Každý věřící se před ní musel každoročně objevit. V manichejské církvi tento rituál nahradil Velikonoce. Manichejci rovněž reaktualizovali pět božských archetypů v podobě pojmů, gest a akcí. Náleželi sem „pokoj“, „pravice“, „polibek“, „pozdrav“, „vkládání rukou“.

Jedinou náboženskou skupinou, u které se předpokládá, že vzešla z gnostického hnutí a přežila až do současnosti, jsou **mandejci**.¹⁰⁹ Označení mandejci pochází z aramejského slova *manda* („poznání“), zdá se však, že toto pojmenování je relativně pozdní (není doloženo v nejstarších mandejských textech). Otázka vzniku mandejského náboženství představuje složitý historický problém. Je zřejmé, že mají svůj počátek v některé židovské komunitě, která kladla zvýšený důraz na rituál křtu. Vzhledem k jazykovému rozboru některých termínů a vlastním zmínekám v mandejských textech tato skupina musela působit v oblasti Palestiny, odkud byla v blíže neurčeném čase vyhnána (snad v 1. století n. l.; zničení jeruzalémského chrámu je pokládáno za trest za jejich pronásledování). Badatelé spekulovali o jejich napojení na janovské křesťanství, odvozené od postavy Jana Křtitele. Sami mandejci jej však za zakladatele svého náboženství nepokládají. Mandejci vedli tvrdou polemiku s rabínským judaismem a rovněž s křesťanstvím (Ježíš je v mandejských textech hodnocen velmi negativně). Mandejské komunity byly a jsou aktivní především na území dnešního Iráku a (v menší části) Íránu.

Liturgickým jazykem mandejců je východoaramejský dialekt s prvky řečtiny, arabštiny a (ve významnější míře) perštiny. Mandejci **pokládají své náboženské texty za zjevené**. Tato skutečnost z nich v době arabské nadvlády učinila tolerovanou náboženskou menšinu. Nejstarší z jejich textů lze datovat nejpozději do 3. století, některé části však mohou pocházet z poloviny 2. století. Hlavním a nejdůležitějším textem mandejců je *Ginza* („Poklad“). Dělí se na pravou část (*Ginza iamina*) a levou část (*Ginza smala*). *Ginza iamina* obsahuje převážně mytologicko-kosmologické texty. *Ginza smala* pak obsahuje dvě knihy zpěvů popisujících posmrtný osud duše. Druhým nejvýznamnějším textem je *Drašia d-iahia* („Kniha Janova“), známá též pod názvem *Drašia d-malkia* („Přednášky králů“).

Rovněž mandejci vycházejí z **přísného dualismu**. Svět je rozdělen na Říši světla a Říši temnoty. Říši světla vládne Život (*haiia*), v pozdějších textech označovaný jako Velký Duch (*mana rba*). Prvotní jednota této Říše světla je porušena a záhy vznikají tři

108 Jason BeDuhn, *The Manichaean Body*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 2000.

109 Edmondo Lupieri, *The Mandaeans: The Last Gnostics*, Grand Rapids, MI: William B. Eerdmanns 2002.

další světelné světy. Vládce Říše temnoty je Král temnoty (*malka d-hšuka*). Je ztotožněn s chaosem. Je popisován jako drak a spolu se sedmi planetami a dvanácti zname-ními Zvěrokruhu vládne hmotnému světu. Roli Démiúrga sehrává čtvrtý světelný svět (*ptahil*), který tíhne k temnotě a odpadne. Velký Duch nemůže vzniku čtvrtého světa zabránit, vysílá však posla (*manda d-hiia*), který spoutá vládce temnoty a zastaví tak proces úpadku světa.

Mandejská antropogonie sleduje antropogonii židovskou. Tělo prvního člověka (*adam pagria*) je stvořeno *ptahilem*, jeho duše, vnitřní oživující substance (*adam kasia*) však pochází z Říše světla. Duše jsou spoutány v hmotném těle a musí být probuzeny poslem (*manda d-hiia*) a jeho pomocníky (syny Adama se jmény *hibil*, *šitil* a *anus*). Spá-sa prvního člověka je modelem spásy pro všechny lidi. Lze ji dosáhnout díky zjevené-mu poznání a po smrti, kdy duše prochází „strážními domy“ (*matarta*). Duše hříšníků jsou zde uvězněny, duše spravedlivých projdou do Říše světla. Duše hříšníků čekají až do doby konce času, kdy bude rozhodnuto o jejich osudu. Posléze dojde k obnovení pů-vodního stavu: oddělení Říše světla a temnoty. *Ptahil* bude pokřtěn v nebeském Jordánu a navrácen do Říše světla. Poznání je důležitý prvek, ne však jediný nutný k dosažení spásy. Duše se musí prokázat rovněž znameními, která dosvědčují, zda prošla některými rituály (především křtem).

Etika mandejců nese silné židovské a také gnostické prvky. Svět je obecně zavrhován jako démonický a negativní. Je odmítáno světské bohatství, hudba, tanec a pití vína. Přísná askeze jako taková však není doporučena: manželství a rozšiřování rodu je chvá-lyhodné. Manželství musí být monogamní a nelze jej rozvést. Spása je podmíněna koná-ním dobrých skutků a poskytováním almužen.

Jádro mandejského kultu sestává ze křtu (*masbuta*) a **ze mše za zemřelé** (*masiqta*). Křest se koná každou neděli, často během slavnostních událostí (svatba, vysvěcení kněze atd.). Musí být prováděn v „živé vodě“ (tj. tekoucí vodě). Voda tohoto typu nese pojme-nování *iardana* (Jordán). Kromě křtu mandejci rovněž praktikují denní omývání těla *rišama* nebo ponoření do vody *tamaša*, které provádí mandejec po spáchání závažného hříchu. Očistný aspekt křtu ukazuje na kontakt s židovskou tradicí. Druhým důležitým obřadem je *masiqta*, „mše za mrtvé“. Jde o komplikovaný obřad s mnoha přípravnými činnostmi. Provádí se ještě v přítomnosti umírajícího za přítomnosti kněze. Smyslem obřadu je připravit duši na průchod strážními domy. Za tímto účelem obdrží umírající nádobku s olejem, která mu průchod uvolní.

Hlavním liturgickým dnem je neděle. Kultickým centrem mandejské obce je chrám *maškna*. Tvoří jej ohraničený areál s nádrží, do které kanál přivádí a ze které odvádí „ži-vou vodu“. V tomto areálu se konají křty, do vlastní budovy chrámu však mohou vstupovat pouze kněží. Mandejská obec (šurbat) se považuje za „obec Života“, „děti světla“ atd.